

УДК 94(5)

Эмильбекова А.К.

Кыргыз-Россия Славян университети

ЖУСУП БАЛАСАГЫН – УЛУУ ОЙЧУЛ, ТААСЫН ТАРБИЯЧЫ

Түйүндүү түшүнүктөр: кут билим, рухий мурастар, философиялык жанр, билим деңизи, билик, асыл китеп, адамдык асыл дүйнө, рухий жардылык, тарбиялык багыт, чөйрө таануу, адам акылы, билими, ак-караны аңдай билүү.

Кыргызстан - бүгүнкү күндө жаңылануу, демократия жолу менен өнүгүп жаткан көз каранды эмес, эгемендүү мамлекет. Өлкөбүздүн тарыхында, анын коомдук турмушунун бардык чөйрөлөрүндө мындай терең өзгөрүүлөр жүрүп жатканда, өткөндүн тажрыйбасына кайрылуу айрыкча чоң мааниге ээ. Мында, асыресе, көөнөрбөс рухий мурастар өзгөчө орунда турат. Бул багытта биз ушул кезге чейин кээде унутуп, кээде бурмалап түшүнүп, кантсе да жетишсиз азыктанып келдик. Мына эми ушул кемчиликтерди толтуруп, өткөндөгү маданий мурастардын мыкты жактарын кенен ачып, толук пайдаланууга, келечектин кызматына коюуга кеңири мүмкүнчүлүктөр ачылып отурат.

КРнын Президенти А.Атамбаев **2016-жылды “Маданият жана тарых”** жылы деп белгилеши, КРнын Президенти А.Атамбаев **2015-жылы 13-майда** кол койгон **“Жусуп Баласагындын 1000 жылдыгы жөнүндөгү жарлыгы”** өткөндүн мурастарына объективдүү мамиле кылуу, илимдин жана рухий маданияттын көрүнүктүү ишмерлеринин салымдарын окуп-үйрөнүү, өздөштүрүү, өлкөбүздөгү коомдук-философиялык ойлордун мындан ары өнүгүшүнө таасир тийгизбей койбойт. Республикабыздагы бүгүнкү күндө жүрүп жаткан рухий жактагы жаңылануу процесси элдин социалдык активдүүлүгүн көтөрүүдө чоң мааниге ээ болууда. Алсак, мурун катылып, айыпталып келген кээ бир рухий мурастарды, айрым тарыхый окуяларды, көрүнүктүү инсандардын ишмердүүлүктөрүн кайра баалап, өзүнүн накта татыктуулугун аныктоо калктын аң-сезимине терең таасирин тийгизип жатат. Ошондой улуу мурастардын бири - биз үчүн көптөгөн жылдар бою актай болуп, аты аталбай келген улуу ойчул, таасын тарбиячы **Жусуп Баласагын** жана анын **“Куттуу билим”** көркөм адабий жанрдагы, философиялык мазмундагы чыгармасы. **“Бул азиз китеп–билик, тереңдик негизинде билим деңизи болуп берсе каниет”,** - деген акын тилегине, бүгүн мына он кылым күбө болуп отурат. Ошол он кылым мурда эле **“Бул асыл китепти акылдуу туюнуп баалар”, “Куттуу биликтен таалим алгандар өз рухуна, өзүнүн адамдык асыл дүйнөсүнө жакшылыктын үрөнүн өндүрөр. Карангылыктын туткунунда камалып, кут билимин туюна албагандар өз рухун, ички асыл дүйнөсүн кеңите албай, жарды бойдон калтыраар. Малга, дүнүйөгө жардылык кемтик эмес, рухий жардылык адам баласын пас, шордууга айлантып, катардан калтыраар”,**- (Ө.Козубаев “Кут билим” категориялогиясы. Б., 2007, 22-бет) деген Жусуп Баласагын баамы да ошол жан дүйнөнү байыткан, көкөлөтүп көккө жеткирген рухий байлыкты бизге, келечек муунга тартуулаган баа жеткис белеги. Дастандын рухий зор мааниси тууралуу Кыргыз эл жазуучусу, академик Түгөлбай Сыдыкбеков мындай деп жазат: **Элдин рухий дүйнөсүнө ширешкендиктен, акындын бул куттуу чыгармасы кылымдарды карытты- бизге жана урпактарга кут берген мурас болуп калды”,**- (Ж.Баласагын “Куттуу билим” М.,1993.10-бет) деп Түгөлбай атабыз айткандай, адамдын жан дүйнөсүн байытып, өзүнүн урпактарына баа жеткис белегин тартуулаган улуу ойчул-даанышман, таасын тарбиячы Жусуп Баласагын бабабыз жөнүндө кеп кылалы. Түрк тилчиси Р.Р. Аратанын (1900-1964) эсебинде “Куттуу билим” дастанын аяктаганда анын автору элүү төрт жашта экени анык болсо, Жусуп бабабыз 1015-1016 -жылдары дүйнөгө келген экен. Түрктүн экинчи бир тилчиси Дилачар Жусуп бабабыз 1018-жылы төрөлгөнүн айтат. Неси болсо да, биздин доор боюнча 1069-1070 жылдары өзүнүн “Куттуу билим” дастанын

жараткан даанышман акын Жусуп Баласагын - азыркы Сары-Өзөн Чүйдүн алкымы, Чүй дайрасынын боюна жайгашкан Токмок калаасынын түштүк-батыш тарабындагы-азыркы Бурана аталган Баласагын калаасынын перзенти. Чыгыш летописчилеринин жазууларында “**жалпак беттүү, бүтүк көздүү, кичине баскак мурундуу, чокчо сакалдуу, кара кийимдүү, темир кылычтуу түрктөр**”-деп сүрөттөлгөн. Эң кубанычтуу нерсе ал өзүнүн дастанында кайсы жерде туулгандыгын, өз элинин кесипчилигин, тилин, так айтуу менен көркөмдөп жазган төрт сапта өзүнүн өмүр баянын бере алган: (Ж.Баласагын “Куттуу билим” 33-бет)

**Эске тут бул китепти жазып койгон,
Ардактуу, сыпаа, сөзмөр адам болгон,
Күз Ордо - анын туулуп - өскөн жери,
Жатык тил, учкул сөздүү туулган эли.**

Ошентип, ал ак сарайдын баш акылчысы болуп калды. Ар заманда ачык сүйлөп, ак иш өтөгөн Жусуп Баласагын өз сөзүн айтты:

**Акылман өкүмдарлар баары баштан, улуу акыны,
Улуу элине адил мыйзам тартуулаган.
Сөздүн баарын кармап калуу эң кыйын,
Керектүүсүн эске тутуп так урун!**

Биз өзүбүздүн байыркы бабабыз Жусуп Баласагынды **таасын тарбиячы** деп атоо менен, анын өз замандаштарына, өз учурундагы жаштарга карата айткан акыл-насааттарын гана эске алып жаткан жокпуз. Эң негизгиси, а түгүл, эң маанилүүсү, анын акыл-насааттарынын бүгүнкү биздин жаштарга, бүгүнкү мураскорлорго карата түздөн-түз багышталып турганын айтсак болот. Бабабыздын миң жыл мурун айткандары бүгүнкү күнү да өз боёгун, өз таасирин жоготпой, кайра жаңы боёкко ээ болуп, жаңы добушка жетишип, бүгүнкү биздин заманыбыздын талаптары менен шайкеш келип тургандыгынын өзү эле бабабыздын эмгегинин маани-маңызын, тарбиялык салмагын, рухун, чексиз бийиктикке көтөрүп жатат.

Ушул жерден Жусуп бабабыздын **тарбиялык багыттагы** айткан акыл-насааттарын, бала төрөлгөндүн алгачкы күндөрүнөн баштап кандай тарбиялоо керектиги туурасындагы сөзүнөн баштоону ылайык көрүп турам. Анткени бала тарбиялоонун чыныгы башаты ушунда жатканын эч ким тана албас. Жусуп бабабыз да сөздү алгач ошондон баштап отурат. “Уул менен кыздарды кандай тарбиялоо керектиги айтылат” деген бапта мындай деп кеп кылат:(Ж.Баласагын “Куттуу билим” 345 б.)

**Уул-кызды буюрса болуп себеп,
Үйдө чоңойт, бөтөн жер жайсыз келет.
Тарбиячы адам таап, пейли кенен,
Уул-кыздын дени сак өсөт экен.
Билим берип, адептүү тарбияла,
Эки дүйнө бактылуу болот анда.
Кыз чыгарып, келин ал, куда күтүп,
Кайгы-капа билбеген байлык күтүп.
Уулдарга үйрөткөн жакшы сапат,
Жакшы иштен бакыт да, байлык табат.
Тескеп тур - уул ишсиз бош калбасын,
Бош болсо - текке кетер өмүрү чын.
Төрүндө картайтпагын кызды кармап,
Кеселсиз чөгүп кетер күйүт арбап.**

Бул саптарында акылман бабабыз тарбиянын алгачкы маңызын дал мына ушул сөздөрдөн баштап олтурганы да бекер жерден эместир. Анткени жараткандан буюруп, балалуу болгон ата-эне зор бакытка, кубанычка чөмүлүп, ошол эле учурда балага татыктуу

тарбия берүүгө умтулушкан. Арадан жүздөгөн жылдар өтсө да, бул акыл-насааттардын маани-маңызы өчпөй тургандыгында. Ошону менен бирге “Туулганына сүйүнбөй, турарына сүйүн”, “Баланы жашынан, аялды башынан” деп эл арасында айтылып жүргөн бул макалдардын мазмунунда жаткан ойлор да өз заманынын тарбиялык усулдугунан кабар берип тургансыйт.

Тарбия ишинде кыйгап өтө албай турган дагы бир кашкайган чындык бар - ал ар бир адам баласынын жеке турмушундагы **чөйрө таанууга, билим алууга** болгон умтулуусу. **Окуусуз, билимсиз** максатка жетүү мүмкүн эмес. Адам **акылы, билими** менен башка макулуктардан айырмаланып турарын даана баамдаган Жусуп Баласагын: **“Билим - байлык түгөнбөс, акыл - улук,**

Адамда ушул эки артыкчылык”.

Өз замандаштарын, анын ичинде бүгүнкү бизди да, билим алууга үндөйт. Адамдын жыргал турмушу анын билимине тыгыз байланыштуу экенин жан какшап айтып жаткансыйт:

Окугандар акылдуу улук болор,

Билимдүүгө түгөнбөс бакыт конор.

Бул акыл-насааттарды кантип укпай коё аласыз? Жусуп бабабыз адамдын **эң башкы милдети** катарында **билим** алуусун алдыңкы орунга коюп, айрыкча, жаштарды билим алууга үндөйт: (Ж.Баласагын “Куттуу билим” 67-68 бет, М., 1993..)

Окуу түндө алдыңдагы шам чырак,

Билим алсаң - маңдай жарык жаркырап.

Окуу, билим көп нерсеге жеткирет,

Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт.

Сокур дешет билимсизди жөн дебе,

Окуу гана жарык чачат дүйнөгө, -

деп Жусуп Баласагын бабабыз азыркы жана келечектеги муундарга кайрылып, билимдин жарык шооласын чачууда.

“Куттуу билим” дастаны - бүтүндөй дидактикалык маани-маңызга сугарылган чыгарма. Ошондой болсо да ыйман, этика, таалим-тарбия, акыл жана билим, тил менен кеп тууралуу айтылган акыл-насааттарын өзгөчө көңүл бөлүп көрсөтө кетели. Адамдар өз ара түрдүүчө **“карым- катнаш, алака- мамиле түзүшөт,** алар белгилүү шарттарга жараша **оң да, терс да** болушу мүмкүн. Жакшылык болбосо **жамандыктын,** чындык болбосо **жалгандын,** адилеттүүлүк болбосо **кара өзгөйлүктүн** баркын билүү кыйын. Жамандыктын болушу гана **жакшылыкты көркүнө чыгарат”**, -деп бабабыз айтып кеткен накыл сөздөрдө камтылган улуу ойлор, адамдардын жашоодогу бири-бири менен болгон алака-мамилеси да **тил** аркылуу экендигин далилдейт. Эл тилге байыртадан жогору баа берген, ошол себептүү эл арасында **“Өнөр алды - кызыл тил”, “Баш кесмек бар, тил кесмек жок”** деген сыяктуу макалдар жаралып келген. Адамды адам кылган тил касиетин байыркы бабалар баалап да, аздектеп да келишкен. Ошол тилдин **асыл сапаттары** жана **пайда-зияны** туурасында баяндап жазган ойлорунда мындай деп баяндалат:

Илим менен билимге көпүрө - тил,

Көкөлөткөн адамды тили деп бил.

Тил адамды бакытка бөлөп салат,

Тил адамды шорлотот, башын алат.

Тил арстан босогоңдо комдонгон,

Бошоп кетсе, өзүңдү да жеп койгон.

Сөздүн баарын кармап калуу эң кыйын,

Керектүүсүн эске тутуп, так урун.

Тирүү жанга эки нерсе бериптир,

Бири - тили, бири - дили ак көңүл”,-(Ж.Баласагын “Куттуу билим” 59,61,118-бет) деп бабабыз айткандай, “Сөздүн өз ордун таап айткыла, андай болбогон учурда ал сөзүнөр талаага кур жаңырык сымал”, “Дайыма сөздү ойлоп айтуу керек, Жакшы сөз сокур үчүн делет” деген насаатына кантип каршы чыга алабыз? Андан ары бабабыз мындайча улантат:

**Өмүр кыска – төрөлгөн соң, өлмөк бар,
Жакшы сөздөр – түбөлүктүү, өлбөйт ал.**

Азаматты эки сапат багыттайт,

Чындык сөзү, ак эмгеги карытпайт.

Адам өлсө - сөзү калат артында,

Жакшы атагы жашай берет калкында

Түбөлүккө өлбөйм десен сен эгер,

Ачык сүйлөп, ак ишинди улай бер, - (Ж.Баласагын “Куттуу билим” 60-бет)

деп келечектеги урпактарына өзүнүн көөнөрбөс, түбөлүктүү акылын айтып, азыр да бизге туура багыт берүүдө. “Алдыны көрөр көз болот, алысты айтар сөз болот”, - дегендей мындай алыска багытталган накыл сөздөр табылгыс кенч да.

Мына ушундай кереметтүү кенч дастанды окуп жатып, анын негизин түзүп турган улуу мурастарды туюп-сезүү, күлүк ой менен жарышып кыялдануу, ой жүгүртүү мен үчүн өзгөчө зор таасирин тийгизди. Улуу дастанда Жусуп Баласагын көңүл бурбаган жашоонун бир дагы суроосу калбагандай сезилет. Чыныгы адам болуунун мыйзамынын маңаңызын калтырып кеткендей. Окумуштуу К.Артыкбаевдин дастанга карата берген: “Акылмандыктын, даанышмандыктын, акыл-эстүүлүктүн, демократтын, гумандуу багыттагы заң-закондордун поэтикалык энциклопедиясы”,- (К.Артыкбаев “Ж.Баласагын тууралуу баян” 55бет,Б.,2004) деген ары акыйкат, ары таамай-таасын баасына кошулбай коюуга болбойт.

Жусуп бабабыздын тарбия ишиндеги эң чоң жемиши катары анын артына калтырып кеткен Акдилмиштей уулун айтсак болот. Ал ата мурасын таштабай кайрадан аны дагы жаңы, дагы зор бийиктикке көтөрүп чыкканына биз чыгарманын өзүнөн күбө болдук. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанынын өзөгүн түзгөн төрт негиз:

1. Адилет – Күнтууду өкүм бийликти ак өтөөгө милдеттүү, ак жолду жаза баспас, адил, өкүмдар ысмы.

2. Айтолду - өкүмдарга ырыс, дөөлөт берээр башкы вазир.

3. Акдилмиш – ак караны айра билген, дили ак таза адам.

4. Өткөрмүш – байлыкка, мансапка кызыкпас, каниет ысмы.

“Бул ысымдар адамдын асыл касиетин бөпөлөп, көрктөп, анын ой сезимин ойготуп, аны улам өрдөтүп, байытып, жаңы сапатты алдына тартуулаган эң таасирдүү куралыбыз – бул өз эне тилибиз”,-(Т.Козубеков “Куттуу билим”11) деп залкар жазуучубуз Т.Сыдыкбеков айткандай, өзүбүздүн тилибиз менен сыймыктанып, аны өркүндөтүп-өстүрүп, туу туталы.

Караңгыга жарык чачкан сөз касиети,

Чөлдөгүнүн суусунун кандырган да сөз кубаты,

Өлгөндү тирилткен да сөз таасири, сөз күчү -

деп улуу бабабыз айткандай, кыргыз элибиздин улуулугу да, күчү да, ушундай керемет сөз касиетинде экендигин кантип тана алабыз. Жусуп Баласагындын бизге, келечек урпактарына, белек катары тартуулап кеткен сөз касиетинин улуу күчүн, кубатын көкөлөтүп барктайлы. Ошентип, улуу ойчул-даанышман, таасын тарбиячы Жусуп Баласагын тууралуу пикирибизди жыйынтыктап, ойчулдун акыл тегеретип, кыял чабытаткан орошон ойлорунун чордону адам жашоосу менен адам түзүлүшүнүн биримдиги аркылуу пешенеге жазган жашоонун маңызын туюндурууга умтулгандыгын белгилейбиз. Залкар чыгармасы менен Жусуп Баласагындын ысымы карт тарыхтын

барагына өчпөс болуп жазылып калды. Ойчул өзү нускалуу айткан **жан дүйнө, акыл – эстин** түбөлүктүү табияты, **шык–жөндөм, талант–эмгектен** ширелип жаралган тарыхый дөөлөткө айланган чыгармасы менен түшүндүрүлөт. Демек, улуу чыгарма да, аны жараткан улуу ойчул да түбөлүктүү. Жусуп Баласагындын урпактарга арнаган улуу эмгеги унутулгус тарыхый, руханий дөөлөт экендиги шексиз. Анын ойлору бүгүнкү катаал мезгил койгон көйгөйлүү маселелер менен үндөш. Адамдын пейли, ыйманы, жарык дүйнөдөгү жашоосу жөнүндөгү мазмундуу сөздөр менен сугарылган маңыздуу ойлору азыркы биз тарбиялап жаткан жаштар үчүн да, кийинки урпактар үчүн да улуу сабак. Мына ушундай улуу сабактардан билим-тарбия алып жаткан биздин жаш муундардын келечектери кең болушун каалап, кыргыз элинин улуу инсаны, академик атабыз Түгөлбай Сыдыкбековдун сөзү менен аяктоону туура таптым. **“Карынын сөзүн капка сал”,-деген ошо баба сөзүн урматтап, мындан он кылым мурдакы жандуу кеп-сөзүбүздү, ошол замандагы мүнөздү айкын-ачык элестете бергидей баалуу дүйнө, улуу мурасыбыз “Куттуу билим” аркылуу акын бабабыз Жусуп Баласагын менен маектеше берели”!**

Адабияттар:

1. Артыкбаев К. Жусуп Баласагын тууралуу баян. - Б., 2004.
2. Козубеков Т. Куттуу билим. - Москва, 1993.
3. Генч Р. Карахандар мамлекетинин түзүлүшү. - Б., 2004.
4. Шериев Ж. Байыркы адабият тарыхы. - Б., 2000.
5. Таластан Т. Жусуп Баласагын. Бейне сүртүмдөрү. - Б., 2003.
6. Кононов Д.А. Поэма Юсуфа Баласагунского. - М., 1983.
7. Караев О. История караханидского каганата. - Ф., 1983.
8. Карасаев К. Камус Наама (араб, кытай, монгол, орус, иран тилдеринен келген сөздөр). - Б., 1996.
9. Нарымбаев А. Жусуп Баласагын чыгыштын - чыгаан ойчулу. - Б., 2002.
10. Итигулова Ж., Шарипова Э. “Кутагду билигдеги” рационализм жана гносеологиялык теория. - Ош, 2005.
11. Козубаев “Кут билим” категориялогиясы. - Б., 2007.